

ՀՏԴ 809.198.1Հայոց լեզու**Լալիկ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ****բ.գ.դ., պրոֆեսոր****Խ.Աբովյանի անվ.ՀՊՄՀ Լեզվաբանական հետազոտությունների
լաբորատորիայի վարիչ**

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՐԱՑՆՈՂ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԸ (Հին հայերենի նյութի հիման վրա)

Լեզվամտածողության մեջ կարևոր պայման է փիլիսոփայական ընդհանրացման հանգամանքը, որ կատարվում է դեդուկցիայի մեթոդով՝ ընդհանուր փաստերից գալով եզակիին:

Լեզվական համակարգում ընդհանրացնող նշանակություն ունեն քերականական երկրորդական ձևայինները, որոնք ստեղծվում են հարացուցային ձևերում՝ առաջացնելով բառաձևեր. վերջիններս իրացվում են շարահյուսական մակարդակում: Այդ դերով հանդես են գալիս գոյականի հոլովական և թվակազմական ցուցիչները, ինչպես նաև բայական քերականական մասնիկները՝ դիմաթվային ցուցիչներ, դերբայական մասնիկներ և այլ կարգի ձևայիններ:

Ելնելով դեդուկցիայի հակադարձ դիտանկյունից՝ կարելի է ասել, որ եզակին ընդհանրացնում է համարժեք իմաստներ կրողների բազմությունը:

Քանալի բառեր՝ լեզվամտածողություն, ընդհանրացում, կադապարավորում, քերականական մասնիկ, հոլովամասնիկ, դիմաթվային մասնիկ, թվակազմական ցուցիչ, դերբայական մասնիկ, հիմքակազմիչ ձևային, դեդուկցիա:

Л.Хачатрян

ОБОБЩАЮЩАЯ ФУНКЦИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ ЧАСТИЦ

/На материале древнеармянского языка/

В процессе языкового мышления важную роль играет фактор обобщения, который осуществляется методом дедукции, исходя из общих фактов к единственному.

В языковой системе обобщающую функцию имеют второстепенные частицы, которые формируются в парадигматических формах, порождая словоформы, которые реализуются на синтаксическом уровне. Такую роль имеют

надежные и числообразовательные частицы существительного и грамматические частицы глагола /частицы лица, числа и причастных форм/.

Исходя из обратного аспекта дедукции, можно предполагать, что единственное обобщает множество, носящее эквивалентные значения.

Ключевые слова: языковое мышление, обобщение, моделирование, грамматические частицы, надежные частицы, частицы лица, частицы числа, частицы причастных форм, основообразовательный суффикс, дедукция.

L. Khachatryan

THE GENERALIZING FUNCTION OF GRAMMATICAL PARTICLES

(Based on Old Armenian material)

The philosophical generalizing circumstance is an important clause in lingual thought. The philosophical generalizing circumstance is achieved through deductive method: the concrete singularity is deduced from general principles.

The grammatical secondary morphemes have generalizing meaning in the linguistic system. They are created in paradigmatic forms by producing word-forms which are used in syntax. The grammatical number and case indexes of noun, the grammatical particles of verb-number and person indexes, participle particles and other morphemes have generalizing role.

According to the deduction contrary law it can be said that the singular generalizes the integrity of equivalent meanings.

Keywords: lingual thought, generalizing, pattern-forming, grammatical particle, case inflexion, person-number particle, number index, participle particle, stem-forming particle, deduction.

Աշխարհին անհատի գիտակցության մեջ իմաստավորված կերպով արտացոլվում է լեզվի նշանային համակարգի միջոցով. լեզվական նշանի բովանդակությունը, որքանով պայմանական, նույնքան էլ հասկանալի է տվյալ լեզվակիր հանրությանը: Լեզվական նշաններ են՝ *բառը* (մասնակի նշան), *ձևույթը* (կիսանշան), որոնք իրացվում են խոսքում՝ նախադասության արտահայտության և բովանդակության պլաններում: Այդ առումով նախադասությունը համարվում է լեզվական *լիանշան*, որի շրջանակներում հանդես են գալիս լեզվական մյուս բոլոր նշանները՝ միմյանց նկատմամբ ցուցաբերելով քերականական տարաբնույթ հարաբերություններ¹: Նախադասությունը լեզվական իմաստների կադապարավորման բարձրագույն ձևն է, որ լիովին արտացոլում է լեզվամտածողության (գիտակցական գործունեության) բոլոր աստիճանները:

¹ Տե՛ս **Кодухов В.Н.**, *Общее языкознание*, М., 2013, էջ 132.

Փիլիսոփա Պ.Վ.Կոպինը *լեզու* հասկացությունը սահմանում է որպես գիտելիքի ձև, որ գոյություն ունի նշանների համակարգի տեսքով: Այդ պատճառով էլ գիտելիքը միշտ հանդես է գալիս որևէ լեզվի տեսքով¹:

Ինչպես նկատել է Ստ. Չեյզը, մտածողության բոլոր բարձրագույն մակարդակները կախված են լեզվից²: Այս դիտարկումը բխում է լեզվի և մտածողության փոխհարաբերության համատեքստում լեզվի առաջնային դերից: Այս տեսությունն է ընկած Սեպիր-Ուորֆի վարկածի հիմքում, որի համաձայն՝ մտածողությունը կախված է լեզվից և պայմանավորված է լեզվով. այլ կերպ ասած՝ մարդկանց մտածողությունը, աշխարհայացքը և վարքականոնը պայմանավորված են լեզվի բովանդակությամբ, նրա կառուցվածքով ու բնությամբ³:

Եթե ընդունենք լեզվի կառուցատիպով մտածողության կառուցվածքը որոշելու սկզբունքը, ապա կարող ենք ասել, որ լեզվի (տվյալ դեպքում՝ հին հայերենի) կառուցվածքի՝ մասնավորապես նախադասության գծային պլանի, ինչպես նաև բառաձևերի ձևական կաղապարների քննությունը բացահայտում է մտածողության որոշակի հատկանիշներ, որոնք պայմանավորված են մտածողության և աշխարհի լեզվական կաղապարավորման հարաբերակցության աստիճանով:

Լեզվամտածողության մեջ այդ կարգի կարևոր պայման է *ընդհանրացման հանգամանքը*, որ նպաստում է լեզվական միջոցների տնտեսմանը. լեզվական եզակի միավորը կարող է ընդհանրացնել բառաշարքեր՝ արտահայտելով այդ շարքերին հատուկ համարժեք քերականական իմաստներ: Փիլիսոփայական ընդհանրացումը կատարվում է դեդուկցիայի մեթոդով՝ ընդհանուր փաստերից գալով եզակիին: Մյուս կողմից՝ համաձայն ինդուկցիայի մեթոդի՝ եզակին ընդհանրացնում է իրենից դուրս գտնվող համարժեք իմաստներ կրողների բազմությունը:

Լեզվական համակարգում որոշակի միավորներ ունեն ընդհանրացնող նշանակություն, ինչպիսին են քերականական երկրորդական ձևայինները, որոնք ստեղծվում են հարացուցային ձևերում՝ առաջացնելով բառաձևեր. վերջիններս իրացվում են շարահյուսական մակարդակում: Բառաձևերի քերականական մասնիկներն ունեն լեզվական իմաստներն ընդհանրացնող նշանակություն:

¹ *St' u Problemy teorii poznaniya i logiki. Materialy k XIV Mezhdunarodnomu filosofskomu kongressu, vyp. I, M., 1968, էջ 25.*

² *St' u B.L.Worf, Language, Thought and Reality, Massachusetts Institute of Technology, 1966, էջ VI.*

³ *St' u Բրուսյան Գ., Փիլիսոփայություն և լեզու, Եր., 1972, էջ 41-50: St' u նաև Лингвистический энциклопедический словарь, М., "Советская энциклопедия", 1990, էջ 443.*

Այդ դերով հանդես են գալիս հոլովական վերջավորությունները, դիմաբօլային ցուցիչները, դերբայական մասնիկները և այլ կարգի ձևույթներ:

Հին հայերենի քերականական համակարգում ցույց տանք գոյականի հոլովական և թվակազմական ցուցիչների, ինչպես նաև բայական քերականական մասնիկների ընդհանրացնող գործառույթները:

Այսպես, երբ խոսում ենք գոյականի *հոլովական համակարգում* ներքին թեքման Ա հոլովիչի մասին և վկայում *ուսումն - ուսման, շարժումն - շարժման, ուսմունք - ուսմանց, շարժունք - շարժմանց* ձևերը, դա նշանակում է, որ Ա ներքին թեքման հոլովիչը ընդհանրացնող նշանակություն ունի բոլոր այն բառերի դեպքում, որոնք վերջանում են – *ումն* բառակազմական ձևույթով: Ընդ որում, քերականական այդ երևույթը երկակի մեկնաբանություն ունի. այլ մոտեցումով կարող ենք ասել, որ – *ումն* ձևույթն ընդհանրացնող նշանակություն ունի. նրանով վերջացող բառերը ենթարկվում են Ա ներքին թեքման:

Փիլիսոփայական ընդհանրացման տեսանկյունից՝ բառակազմական տվյալ մասնիկը ընդհանրացնում է հոլովման տիպը (տվյալ դեպքում՝ Ա ներքին թեքումը), մյուս կողմից՝ հոլովման տիպը ընդհանրացնում է տվյալ մասնիկով կազմված բառերը (տվյալ դեպքում՝ –*ումն* մասնիկով բառերը):

Որպեսզի չստեղծվի այն տպավորությունը, որ մեկ հոլովատիպը ձգում է մեկ ձևույթով կազմված բառաշարքեր, նկատենք, որ գրաբարում Ա ներքին թեքման հոլովատիպն ընդհանրացնում է նաև –*ութին* վերջածանցով կազմված բառաշարքերը: Հմմտ. *ուրախութին - ուրախութեան, քաջութին - քաջութեան, ուրախութինք - ուրախութեանց, քաջութինք - քաջութեանց* և այլն: Հետևաբար, ինչպես Ա ներքին թեքումն ընդհանրացնում է –*ութին* ածանցով վերջացող բառաշարքերը, այնպես էլ –*ութին* ածանցն ընդհանրացնում է բոլոր համատիպ կազմությունները՝ ենթարկելով *Ա ներքին* թեքման:

Շարունակելով նույն հոլովման շրջանակներում ընդհանրացման դրսևորումները՝ կարելի է ցույց տալ այլ մասնիկներ ևս և բացահայտել նրանց ընդհանրացնող դերն ու նշանակությունը:

Հին հայերենում –*իկ* ածանցով (հատուկ անունների դեպքում՝ –իկ վերջնահնչյուններով) վերջացող բառերը նույնպես ենթարկվում են Ա ներքին թեքման. հետևաբար, –*իկ* մասնիկը (հնչյունախումբ) ընդհանրացնում է բառաշարքեր՝ դրանք ենթարկելով Ա ներքին թեքման, մյուս կողմից՝ Ա ներքին թեքումն ընդհանրացնում է բառերի որոշակի խումբ, որոնք վերջանում են –իկ ածանցով (հնչյունախումբ), ինչպես՝ *անդրանիկ - անդրանկան, Սաթենիկ - Սաթինկան, անդրանիկք - անդրանկաց* և այլն:

Հին հայերենում Ա ներքին թեքման ընդհանրացնող բնույթն այսքանով չի սահմանափակվում. –*ուստ, -ունդ, - ուրդ* ածանցներով բառերը դարձյալ ենթարկվում են Ա ներքին թեքման. այս ածանցներն ի մի

են բերում (ընդհանրացնում) այն բառերը, որոնք ենթարկվում են Ա ներքին թեքման, մյուս կողմից՝ Ա ներքին թեքումն ընդհանրացնում է այդ ածանցներով կազմված բառաշարքերը, ինչպես՝ *կորուստ - կորստեան, ծնունդ - ծննդեան, ժողովուրդ - ժողովրդեան* և այլն¹:

Եթե հարցին մոտենանք լեզվափիլիսոփայական ընդհանրացման մեկ այլ դիտանկյունից, կարող ենք ասել, որ ձևական ցուցիչը ներառում է ընդհանրացման ավելի ընդարձակ շարքեր: Ելնելով Ա ներքին թեքումն ընդհանրացնող տարբեր ցուցիչներից՝ կարելի է տալ նաև այդ ցուցիչների համար ընդհանուր հնչյունական միավոր, որ իր հերթին ընդհանրացնում է գրեթե բոլոր մասնիկների ընդհանրացնող նշանակությունները (բացի -իկ, ուստ, ունդ, ուրդ մասնիկներից): Դա ընդհանրական

–*մն* հնչյունախումբն է, որ ընդհանրացնում է բոլոր այն գոյականներին, որոնք ենթարկվում են Ա ներքին թեքման, մյուս կողմից՝ Ա ներքին թեքումն ընդհանրացնում է բոլոր այն գոյականներին, որոնք վերջանում են –*մն* հնչյունախմբով:

Դա նշանակում է, որ լեզվական, ինչպես նաև քերականական ընդհանրացումը բազմաշերտ դրսևորումներ ունի: Այսպես, եթե գրաբարում բոլոր այն բառերը, որոնք վերջանում են –*ումն*, –*ութին* ածանցներով, ենթարկվում են Ա ներքին թեքման, ապա այդ ածանցների ընդհանրական ցուցիչը՝ –*մն* հնչյունախումբը, իր հերթին դարձյալ ընդհանրացնում է բառաշարքեր, որոնք ենթարկվում են Ա ներքին թեքման, ինչպես՝ *այծեամն - այծեման, ատամն - ատաման, այծեմանք - այծեմանց, ատամունք - ատամանց* և այլն:

Դիտարկելով լեզվական և քերականական ընդհանրացման դրսևորումները՝ կարելի է եզրակացնել, որ քերականական կարգի մեկ կարգային անդամը (տվյալ դեպքում՝ սեռական հոլովը՝ Ա ներքին թեքման հոլովատիպով) ընդհանրացնում է տարբեր կառուցատիպերի բառեր (–*ումն*, –*ութին*, –*մն*, –*ուստ*, –*ուրդ*, –*ունդ*, –*իկ* ածանցներով), մյուս կողմից՝ տարբեր կառուցատիպի բառեր, ըստ կառուցվածքային ընդհանուր բաղադրիչի (ածանցի կամ մասնիկի) ընդհանրացնում են Ա ներքին թեքումը (ունենալով ընդհանուր առմիջուկային բաղադրիչներ)²:

¹ Նկատի չունենք հոլովական շեղումները կամ հոլովական գուգաձևությունները, ինչպես՝ *կորստի, ծննդոց, ժողովրդի – ժողովրդոց* և այլն: Այս մասին տե՛ս Ա.Բագրատունի, Հայերեն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 15:

² Ածանցների, ինչպես նաև հոլովամասնիկների և հոլովատիպերի ընդհանրացնող նշանակությունն առանձին քննության նյութ կարող է դառնալ, ուստի բավարարվենք՝ միայն մեկ հոլովատիպի ընդհանրացնող նշանակությունը դիտարկելով:

Գոյականի թվակազմական մասնիկների ընդհանրացնող գործառնությունը վերաբերում է քանակայնության գաղափար արտահայտող ցուցիչներին:

Թվի իմաստը քերականորեն արտահայտվում է ձևական ցուցիչների միջոցով, ընդ որում՝ հակադրության սկզբունքով. հակադրական հարաբերություն են կազմում եղած և չեղած մասնիկները: Եզակի թվի իմաստն արտահայտվում է զրո ցուցիչով, որին հակադրվում է բառաձևի մասնիկը (ցուցիչը)՝ արժևորելով քանակայնության գաղափարը:

Հին հայերենում հոգնակի թվի իմաստն արտահայտում են որոշակի մասնիկներ, որոնք, բառաձևից անկախ, իմաստագուրկ ցուցիչներ են և քերականորեն իմաստավորվում են *արմատի* նկատմամբ հարաբերության շրջանակներում:

Հոգնակիության իմաստ արտահայտող ցուցիչները միավորում են ընդհանրական բառաշարքեր¹: Այսպես՝ հին հայերենում –ք մասնիկը հոգնակիակերտ ցուցիչ է. այն իբրև լեզվական նշան, արտահայտում է առարկայի քանակայնության գաղափար: –Ք մասնիկն ընդհանուր է գոյականների ճնշող մասի համար՝ ընդհանրացնելով քանակայնության իմաստ արտահայտող բառաշարքեր՝ հոգնակի թվի նշանակությամբ, ինչպես՝ *տիտանք, արքայք, դստերք, որդիք, այգիք, պատանիք, աւուրք, դիք, աստուածք* և այլն: –Ք մասնիկն ընդհանրական նշանակություն ունի նաև հոգնակիակերտ այն բաղադրյալ մասնիկների համար, որոնք իրենց կառուցվածքում ունեն –ք ձևությո՞ւն. –անք (ականք), –ունք (ձկունք), –ինք (անձինք), –այք (կանայք) , –ունք (եպիսկոպոսունք) և այլն²:

Քերականական իմաստների ընդհանրացնող նշանակություն ունեն նաև *բայի դիմաթվային մասնիկները*, որ կարելի է ցույց տալ ըստ բայի *ներկա և անցյալ ժամանակների* խոնարհման վերջավորությունների և ըստ ներգործաձև ու կրավորաձև խոնարհման տիպերի:

Բայի ներկա ժամանակի դիմաթվային մասնիկներն ընդհանրացնում են բայով արտահայտված գործողություն կատարողի դեմքը, թիվը, ինչպես նաև գործողության ժամանակային մեկնակետը:

¹ Որոշ մասնիկների ընդհանրացնող նշանակությունները որոշակի սահմանափակումներ ունեն, քանի որ տվյալ մասնիկներից յուրաքանչյուրով որոշակի բառաշարքեր են հոգնակիության գաղափար արտահայտում: Հմտ. –ք (կաքաւ – կաքալք), –ական (գուսան – գուսանական), –ան (ձի – ձիան), –անի (աւագ – աւագանի), –եան (բերդ – բերդեան), –նեար (նաւակ – նաւկներ), –որեայ // –որայ (արտ – արտորեայ, վան – վանորայ), –տի // –ոտի (մանուկ – մանկտի, ոսկոր – ոսկրտտի) և այլն (Ա.Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, էջ 20, Լ.Խաչատրյան, Գ.Թոսունյան, Գրաբարի դասագիրք, Եր., 2004, էջ 24-25):

² –Ունք մասնիկը ընդհանրացնում է հավաքականության իմաստ արտահայտող բառաշարքեր, ինչպես՝ *անձունք, քրտունք, գառունք, մանկունք, խաշունք* և այլն:

Այսպես, ներկա ժամանակի եզակի և հոգնակի թվի դիմաթվային վերջավորությունները՝ *-ւ, -ս, -յ, -մք, -յք, -ն*, ընդհանուր են բոլոր՝ ներգործածն և կրավորածն խոնարհումների համար և ընդհանրացնում են բոլոր բայերի ներկա ժամանակի դիմաթվային քերականական իմաստները: Դիմաթվային այս ցուցիչները համապատասխան խոնարհիչների (լծորդությունների) հետ կազմում են խոնարհման վերջավորություններ, որոնք ընդհանուր են բոլոր լծորդությունների բոլոր բայերի համար:

Այսպես՝ ներկա ժամանակի՝ *խաղամ, խաղաս, խաղայ, խաղամք, խաղայք, խաղան* բայածևների խոնարհման վերջավորությունները (*-ամ, -աս, -այ, -ամք, -այք, -ան*) ընդհանրական են Ա լծորդության բոլոր բայերի համար, իսկ դիմաթվային վերջավորությունները (*-մ, -ս, -յ, -մք, -յք, -ն*) ընդհանրական են ինչպես Ա խոնարհման, այնպես էլ մյուս խոնարհումների (լծորդությունների) համար:

Հմտ. *-եմ, -ես, էյ (է), -եմք, -էյք (էք), -են* վերջավորությունները՝ Ե խոնարհման բայերի համար (գրեմ..., գրեմք...), *-իմ, -իս, -ի, իմք, -իք, -ին* վերջավորությունները՝ Ի խոնարհման բայերի համար (բազմիմ..., բազմիմք)¹, *-ում, -ուս, -ու, -ումք, -ուք, -ուն*՝ վերջավորությունները՝ Ու լծորդության բայերի համար (կիզում..., կիզումք):

Ներկա ժամանակի բայածևների արտահայտության դիտվածքում առանձնացվում են երկու կարգի ընդհանրացնող մասնիկներ՝ խոնարհման մասնիկներ, որոնք ընդհանրական են նույն լծորդության բոլոր բայերի համար, և դիմաթվային վերջավորություններ, որոնք ընդհանրական են բոլոր բայերի համար՝ անկախ լծորդությունից:

Արտահայտության դիտվածքում ընդհանրացնող մասնիկներն արտահայտում են քերականական իմաստների ընդհանրական նշանակություններ:

Անցյալ ժամանակի (անցյալ կատարյալի) բայածևների մասնիկների ընդհանրացնող նշանակությունը կարելի է տարբերակել ըստ ներգործածն և կրավորածն խոնարհման տիպերի:

Ներգործածն խոնարհման բայերի արտահայտության դիտվածքում ընդհանրացնող նշանակություն ունեն *-ի, էր, - Օ (զրո), -աք, -էք (-իք), -ին* դիմաթվային վերջավորությունները:

Փիլիսոփայական ընդհանրացման տեսանկյունից՝ լեզվական կադապարավորումը կատարվում է դիմաթվային մասնիկների միջոցով, որոնցից յուրաքանչյուրը որոշակի քերականական իմաստ է ընդհանրացնում: Այսպես՝ *-ի* մասնիկն ընդհանրացնում է ներգործածն խոնարհման եզակի թվի առաջին դեմքի քերականական իմաստը (գրեց-ի,

¹ Ի լծորդության դիմաթվային մասնիկներն ընդհանուր են Ե լծորդության ներգործական սեռի այն բայերի համար, որոնք կարող են խոնարհվել նաև կրավորածն:

խաղաց-ի, կիզ-ի), -եր մասնիկը՝ երկրորդ դեմքի իմաստը (գրեց-եր, խաղաց-եր, կիզ-եր), Ø (գրո) մասնիկը՝ երրորդ դեմքի իմաստը (գրեաց, խաղաց, (ե)կեզ): -Աք մասնիկն ընդհանրացնում է հոգնակի թվի առաջին դեմքի քերականական իմաստը (գրեց-աք, խաղաց-աք, կիզ-աք), -էք (-իք) մասնիկը՝ երկրորդ դեմքի իմաստը (գրեց-էք (-իք), խաղաց-էք (-իք), կիզ-էք (-իք)), -ին մասնիկը՝ երրորդ դեմքի իմաստը (գրեց-ին, խաղաց-ին, կիզ-ին):

Հին հայերենում կրավորաձև խոնարհման դիմաթվային քերականական իմաստներն ընդհանրացնում են -այ, -ար, աւ, աք, -այք, -ան մասնիկները, որոնք ընդհանուր են Ի լծորդության բայերի համար, որոնք խոնարհվում են միայն կրավորաձև: Այս մասնիկներն ընդհանրացնում են Ե, Ա, Ու խոնարհման բայերի դիմաթվային քերականական իմաստները, որոնք կարող են խոնարհվել նաև կրավորաձև:

Այսպես՝ -այ մասնիկն ընդհանրացնում է կրավորաձև խոնարհման եզակի թվի առաջին դեմքի քերականական իմաստը (գրեց-այ, խաղաց-այ, կիզ-այ, բազմեց-այ),

-ար մասնիկը՝ երկրորդ դեմքի իմաստը (գրեց-ար, խաղաց-ար, կիզ-ար, բազմեց-ար),

-աւ մասնիկը՝ երրորդ դեմքի իմաստը (գրեաց-աւ, խաղաց-աւ, կիզ-աւ, բազմեց-աւ):

-Աք մասնիկն ընդհանրացնում է հոգնակի թվի առաջին դեմքի քերականական իմաստը (գրեց-աք, խաղաց-աք, կիզ-աք, բազմեց-աք), -այք մասնիկը՝ երկրորդ դեմքի իմաստը (գրեց-այք, խաղաց-այք, կիզ-այք, բազմեց-այք), -ան մասնիկը՝ երրորդ դեմքի իմաստը (գրեց-ան, խաղաց-ան, կիզ-ան, բազմեց-ան):

Անշուշտ, բայական համակարգի տարբեր եղանակային ձևերի դիմաթվային քերականական իմաստների ընդհանրական նշանակությունները նույնպես արտահայտվում են որոշակի մասնիկների միջոցով, սակայն վերոբերյալ օրինակները բավական են՝ գաղափար կազմելու մյուս եղանակային ձևերի քերականական իմաստներն ընդհանրացնող միջոցների վերաբերյալ:

Քերականական ընդհանրացման հատկանիշը յուրովի են դրսևորում *դերբայական մասնիկները*:

Անորոշ դերբայի չորս լծորդություններն ընդհանրացնում են բոլոր այն բայերը, որոնք համապատասխանաբար պատկանում են տվյալ լծորդությանը: Ինչպես՝ *երգել, սիրել, շարժել, տեսանել, արկանել* (Ե լծորդ.), *աղալ, խաղալ, գոհանալ, հագենալ* (Ա լծորդ.), *խօսիմ, բազմիմ, մատչիմ, ուսանիմ* (Ի լծորդ.), *կիզուլ, հեղուլ, այտնուլ, ոստնուլ* (Ու լծորդ.):

Որոշ դերբայական մասնիկներ երկակի գործառույթ ունեն. մի դեպքում հանդես են գալիս որպես բայական իմաստի կրողներ, երկրորդ դեպքում՝ որպես տարարժեք մասնիկներ, արտահայտում են այլ խոսքիմասային նշանակություններ:

Այսպես՝ *-եալ* մասնիկն ընդհանրացնում է այն բայերը, որոնք արտահայտում են անցյալ դերբայի նշանակություն, ինչպես՝ *առաքեալ, անկեալ, հեծեալ, հանգուցեալ, մեռեալ, ննջեցեալ, հաւատացեալ, ուրացեալ, կատարեալ, կորուսեալ, հանդերձեալ* և այլն:

Հմմտ. Վաղվադակի ստիպով *առաքեալ* դեսպան Զվահրիճ ոմն անուն (Փարպ., 14): Հասակաւ *կատարեալ* եմք (Եղ., 173):

Սակայն այդ բառերը գրաբարում, բայական իմաստին զուգահեռ, ունեն նաև գոյական կամ ածական անունների նշանակություն, և շարահյուսական կիրառության ոլորտում է հնարավոր բացահայտել դրանց խոսքիմասային արժեքները, հետևաբար նաև մասնիկների խոսքիմասային ընդհանրացնող նշանակությունները¹:

Զարդարեալ զձեզ և այն զարդու, որով զարդարին *առաքեալքն* (Փարպ., 176),- գոյ.: Ինքն իսկ արժանի եղև առնուլ *զկատարեալ* նահատակութիւն (Եղ., 118),- ած.:

Գրաբարում դերբայական *-ի* մասնիկն ընդհանրացնում է այն բայերը, որոնք ունեն ապառնի դերբայի նշանակություն, ինչպես՝ *սիրելի, կրելի, ուտելի, հաւատալի, երանելի, սքանչելի, տենչալի* և այլն: Հմմտ.

Քանզի յոյժ *սիրելի էր* նման խոովութիւն, արիւնհեղութիւն, վասն այնորիկ անձն իւր տարաբերէր... (Եղ.,...): Կէսքն յանասնոց ի պէտս արարան, որ *ուտելի է և կրելի է* (Եզն., 63):

Մյուս կողմից՝ այդ մասնիկով դերբայաձևերը նույնպես ընդհանրացնում են համակառուցատիպ ածական անուններ, որոնց տարբերակումը դարձյալ կատարվում է շարահյուսական միջավայրում: Հմմտ.

Իսկ *երանելին* Նունէ ել գնաց անտի աշակերտել (Խոր., 234): Յօրէնսն *գուտելի* անասունսն սուրբս կոչէ (Եզն., 283):

-Ող մասնիկն ընդհանրացնում է բայի ենթակայական դերբայաձևերը, ինչպես՝ *խօսող, շարժող, սիրող, արկանող, բեկանող, խաղացող, տեսանող, ծնանող, կիզող, զենող* և այլն²:

Բայական համակարգում ընդհանրացնող դեր ունեն նաև *հիմքակազմիչ մասնիկները*, որոնք հանդես են գալիս երկրորդ հիմքում:

Կատարյալի բաղադրյալ հիմքն ունի ցոյական (ցո մասնիկով) և *-ի* թույլ բաղադրիչով տարբերակներ, որոնք համապատասխան բայերի առումով ունեն ընդհանրացնող նշանակություն:

Այսպես, *-եաց* (անշեշտ՝ եց) մասնիկն ընդհանրացնում է *է, ի* լծորդության բոլոր պարզ բայերի կատարյալի հիմքը՝ անկախ բայասեռից,

¹ Տե՛ս *Խաչատրյան Լ.*, *Տեղաշարժեր բառերի ձևաբանական իմաստի մեջ*, Ե., 1985, էջ 79:

² *-Ող* մասնիկն ընդհանրացնում է այս դերբայաձևից ծագած որոշ գոյական անուններ, ինչպես՝ *Յօրինեն զհարսանիսն ամենայն երաժշտական երգեցողքն* (ՆՀԲ, 1, 673): *Հարկահանք և պահանջողք տիրեն ձեզ* (ՆՀԲ, 2, 587):

ինչպես՝ գրել - *գրեաց*, շարժել - *շարժեաց*, սիրել - *սիրեաց*, բազմիմ - *բազմեաց*, խօսիմ - *խօսեաց*, ծիծաղիմ - *ծիծաղեաց* և այլն: Այդ նույն կառուցատիպն ունեն -ա- լծորդության պարզ և ածանցավոր բայերը, ինչպես՝ աղալ - *աղաց*, խաղալ - *խաղաց*, իմանալ - *իմաց*, գոհանալ - *գոհաց*, գողանալ - *գողաց* և այլն: Ա լծորդության -ենալ- ածանցավոր բայերի համար բնորոշ է կատարյալ -*եց* հիմնային ածանցը՝ համատիպ բայերի ընդհանրական նշանակությամբ, ինչպես՝ հագենալ - *հագեց*, մերձենալ - *մերձեց*, մոտենալ - *մոտեց* և այլն:

Կատարյալի հիմքի -ի թույլ բաղադրիչն ընդհանրացնում է -*ի* և -*ու* լծորդության ածանցավոր բայերին, ինչպես՝ մատչիմ - *մատչի*, երկնչիմ - *երկչի*, թռչիմ - *թռչի*, ոստնուլ - *ոստի*, այտնուլ - *այտի*, զարթնուլ - *զարթի* և այլն:

Այսպիսով՝ լեզվամտածողության և փիլիսոփայական ընդհանրացման տեսանկյունից հին հայերենի մակարդակում որոշակի դեր ունեն նյութական խոսքի մասերի՝ գոյականի և բայի քերականական մասնիկները՝ հոլովմասնիկները, թվակազմական ցուցիչները, դիմաթվային վերջավորությունները, դերբայական մասնիկները և հիմքակազմիչ ձևությունները:

Լեզվի բառաձևերի ձևական կաղապարների ուսումնասիրությունը բացահայտում է տվյալ հանրության լեզվամտածողության ծածկագրերը, որոնց բաղադրիչներից են քերականական մասնիկները, որոնք լեզվափիլիսոփայության դիտանկյունից ունեն քերականական իմաստներն ընդհանրացնող նշանակություն:

Գրականություն

1. Աբրահամյան Ա., Գրաբարի դասընթաց, Ե., 1976:
2. Բագրատունի Ա., Հայերեն քերականություն ի պետս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852:
3. Բրուտյան Գ.Ա., Փիլիսոփայություն և լեզու, Ե., 1972:
4. Խաչատրյան Լ., Տեղաշարժեր բառերի ձևաբանական իմաստի մեջ, Ե., 1985:
5. Խաչատրյան Լ., Թոսունյան Գ., Գրաբարի դասագիրք, Ե., 2004:
6. В.Н.Кодухов, Общее языкознание, М., 2013.
7. Проблемы теории познания и логики. Материалы к XIV Международному философскому конгрессу, вып. I, М., 1968.
8. Лингвистический энциклопедический словарь, М., “Советская энциклопедия”, 1990.
9. B.L.Whorf, Language, Thought and Reality, Massachusetts Institute of Technology, 1966.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Եզն. - Եզնկայ Կողբացոյ Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

Եղ. - Եղիշէի Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Ե., 1957:

Խոր. - Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1913:

ՆՀԲ - Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ.հ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1836-1837:

Փարպ. - Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Տփլիս, 1904:

**Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական
կոլեգիայի անդամ, ր.գ.թ. դոցենտ Հ.Ս. Ղազարյանը:**